

سازماندهی انتظام فضایی در معماری مساجد (نمونه موردی: مسجد ساوه)

نازنین ذهبی: کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اهواز، خوزستان، ایران
nazanin.zahaabi@gmail.com

چکیده:

مساجد در طول تاریخ از شاخص‌ترین نمونه‌های معماری اسلامی بوده‌اند؛ آن‌ها نشانه‌هایی شهری هستند که به عنوان مفصل، نقشی اساسی در ارتباطات میان عناصر شهری بازی می‌کنند. نگاه به اجزای تشکیل دهنده و فضاسازی مساجد و بررسی عوامل شکل‌گیری ساختاری، جایگاه هر فضا و نقشی که در ارتباط با دیگر فضاها دارد، رهیافتی برای دستیابی به تأثیر حکمت معماری اسلامی در شکل‌دهی شاکله بنای مساجد فراهم خواهد آورد. سازماندهی فضایی حاصل تبیین زیرساخت‌های تفکر معاران ایرانی-اسلامی بوده و مطالعه و نقش جایگاه هریک از اجزای بکار رفته در مساجد از قبیل ایوان، محراب، محل قرارگیری محور قبله، گنبد، شبستان و غیره پرداخته و پس از بررسی مکان هندسی هریک از این اجزا براساس اصول وانتظام فضایی می‌تواند باعث پایه‌گذاری اصول معماری نوین در ساخت مساجد گردد. در این مقاله پس از بررسی نحوه قرارگیری اجزای موجود مسجد کبود ساوه بر اساس اصول هندسی و چیدمان فضای داخلی و جهت ورود به اجزای مختلف مسجد و بیان نقاط قوت و ضعف آن پرداخته و در نهایت ایده‌ای منطقی برای نحوه قرارگیری اجزای مسجد در معماری نوین بیان می‌کند که روش تحقیق به روش گردآوری اطلاعات و نمونه موردی بیان شده و در آخر به نتیجه‌گیری برای ساخت مسجد نوین می‌پردازیم.

واژه‌های کلیدی: انتظام فضایی، سازماندهی، سلسه مراتب فضایی، مسجد ساوه، مساجد ایرانی

Archive of SID

۱- مقدمه

مساجد به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای معماری اسلامی مطرح می‌شوند. در طراحی مساجد از زمان پیدایش تاکنون با توجه به بسیاری اصول ثابت و متغیر سیر فکری آفرینش هنرمندان آن پنهان است. معماران در برهه‌های متفاوت زمانی و مکانی در آفرینش مقدس‌ترین بنای اسلامی، ثمره‌ی مجاهدت فکری، ذکری و عملی خود را در بستر خاکی متجلی می‌نمایند. رجوع به این آثار و شناخت دقایق فکری و عملی این معماران گستره‌ی شناخت ما را از موضوع طراحی مساجد و مسائل مربوطه ارتقاء خواهد داد و می‌تواند زمینه‌ساز طراح صحیح‌تر برای معماری امروز مساجد باشد؛ اما این شناخت ابعاد گسترده و پیچیده‌ای متناسب با موضوع معماری دارد. یکی از روش‌های تقرب و شناخت، مشاهده‌ی مستقیم معماری مساجد و تلاش برای بازشناسی اشتراکات معنادار آشکار یا پنهان معماری این بناهاست که می‌تواند نمایان‌ساز گونه‌ای انتظام و روش پذیرفته‌ی معماری باشد که در صورت تحلیل‌های بیشتر، بسیاری اصول ثابت زمانی یا مکانی را آشکار می‌سازد (پیرنیا، ۱۳۸۷).

یکی از مراحل اولیه شناخت معماری مساجد تحلیل نقشه‌های موجود و تلاش برای فهم مسیر فرآیند طراحی مساجد و سیاست‌های راهبردی طراحان در مواجهه با متغیرهای پیش رو است. مسلماً در نقاط مختلف راهکارهایی مشابه یا متفاوتی برای پاسخ‌دهی به مسائل متفاوت در طول تاریخ طراحی مساجد ارائه گردیده است. در این مقاله با تجدید محدودی بررسی‌ها بر روی مسجد تاریخی شهر ساوه تلاش شده از خلال تحلیل‌هایی به بررسی چگونگی انتظام فضاها در فرآیند طراحی پرداخته شود (پارسایی، ۱۳۸۷).

۲- تعاریف مسجد

۱-۲- اهمیت مسجد در اندیشه اسلام

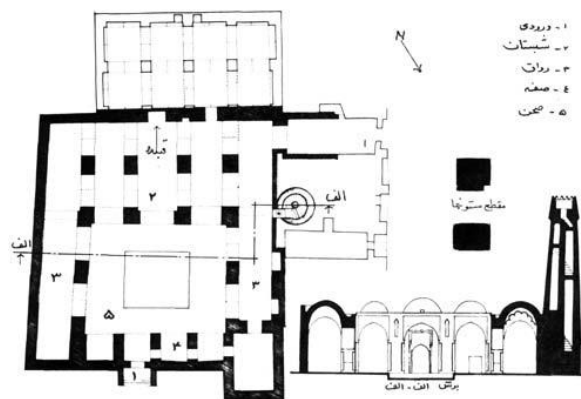
در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است و از این رو همه جا در مرکز آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷).

قرارگیری مسجد در میان بافت شهری و بخصوص محله‌های مسکونی شهر ارتباط هویتی مسجد را با عامه‌ی مردم برقرار می‌کند. مروری بر شهرهای تاریخی ایران نشان‌دهنده آن است که بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرهای ایرانی در دوران اسلامی بوده‌اند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرهای شناخته شده تا امروز، موجب می‌شود یک شهر اسلامی را نتوان بدون حضور مسجد و دیگر بناهای مذهبی تجسم کرد. در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد به مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادتی، اجتماعی، فرهنگی فرهنگ دیر پای است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (بهزادفر، ۱۳۷۶).

از این رو، مسجد را می‌توان به عنوان محوری‌ترین، کانونی‌ترین و ارزنده‌ترین عنصر کالبد متبلورکننده‌ی مدنیت جامعه اسلامی دانست. گسترش اسلام در خاورمیانه، آسیای مرکزی و شرق آسیا با توسعه ساخت مسجد در این شهرها همراه بود. مردم شهرها یکی پس از دیگری اسلام را پذیرفته، مسلمان می‌شدند. نتیجه این گرایش، بروز عناصر شهر اسلامی در این شهرها بود که مهم‌ترین آن‌ها مسجد می‌باشد. مسجد نشان‌های بسیار مهم برای فهم گرایش‌های دینی و مذهبی مردم یک شهر به شمار می‌آید؛ بصورتی که گویی نمی‌توان شهر اسلامی را از حضور مسجد بی‌نیاز دانست. بزرگوارت نیز ساخت مساجد در شهرهای کهن را نمودی از گرایش مردم شهر به اسلام معرفی کرده؛ می‌گوید: «بعضی از شهرهای کهن هستند که با ایجاد کانون‌های دینی جدید مراکز اجتماعی در آن‌ها مانند مسجدها و... یا کلیاتی که خود مستقلاً شهری به شمار می‌آیند و در آن‌ها هم بطور طبیعی کانون‌های تازه‌ای رشد و نمو می‌کنند» (بهزادفر، ۱۳۷۶).

۲-۲- اولین مسجد (معماری مسجد النبی (ص))

مسجد پیامبر در مدینه نمونه نخستینی برای جمیع مساجد بعدی جهان اسلام شد و در دو بخش مهم مسجد، بر اساس طراحی محوری پی‌نهاد شده. در نقطه‌ای که محور قبله با خط راس دیوار مسجد تلاقی می‌کند، یک فرو رفتگی جهت‌دار به نام محراب تعبیه می‌شود که چیزی جز محور مریبی عبادی نیست. محراب یکی از خصوصیات و در حقیقت، ماحصل هنر و معماری مقدس اسلامی گردید. اصل جهت دار بودن طرح تمامی مساجد، آرامگاه‌ها و سجادها، همه از ویژگی محراب مایه گرفته است. توزیع عناصر اصلی عبادی بر پایه محور قبله است، اما به منظور تشریح مراحل عمل عبادی بهتر آنست که پیش از این‌که به ویژگی‌های درونی مسجد بپردازیم، خصوصیات مسجد شامل، مناره، گنبد، حوض و وضوخانه نیز بپردازیم (نصر، ۱۳۱۲).

شکل ۱- (مسجد پیامبر، کتاب سنت معماری اسلامی ایران) (نصر، ۱۳۱۲)

۳- بررسی نظم در مسجد

۳-۱- سلسله مراتب

در نظام فکری و اندیشه‌ها، هستی کل جهان به هم پیوسته و منشعب از یک نیرو بوده است. در نظام فکری او اندیشه‌ها نه در یک بعد بلکه در همه ابعاد نمود می‌یافتند. بدین ترتیب تفکرات حاکم بر جامعه در هنر و معماری زمان، فرصت تجسم می‌یافت. در معماری سنتی ایران بروز سلسله مراتب در معماری در حریم عرضی با هندسه خطوط مستقیم، منحنی و زاویه‌دار و با اشکال دوبعدی و احجام سه‌بعدی و در سلسله طولی با فضاهای تپی بی‌شکل که در میان فضاهای هندسی شکل می‌گیرند و به خیال فرصت افراشت و تعالی می‌دهند رخ میدهند (خاتمی، ۱۳۹۰).

بدین ترتیب بروز اصل سلسله مراتب در معماری را می‌توان در دوچه شکلی: مرتبط با عناصر معماری فضایی، مرتبط با فضای معماری مشاهده نمود.

۳-۲- وجه شکلی اصل مراتب

در معماری ایران برای تبدیل یک فرم به فرم دیگر، از نوعی سلسله مراتب بصری استفاده می‌گردد تا این تبدیل و تغییر را در دید مخاطب آسان گرداند. به عنوان مثال در اتصال ستون به سقف به وسیله سرستون و یا تبدیل مربع پلان به فرم دایره زیرگنبد، به جنبه تدریجی در تبدیل فرم توجه شده است. در بسیاری از بناها در ایران. مقررین برای ایجاد سلسله مراتبی جهت تسهیل بصری تبدیل سطوح عمودی دیوارها به سقف استفاده شده است (نقی زاده، ۱۳۷۸).

۳-۳- وجه فضایی اصل سلسله مراتب

تداوم فضایی را باید حامل معنایی دانست که به همراه برآوردن نیازهای عملکردی و فضایی، به توالی و تسلسل حالات و احساسات خواهد انجامید و مخاطب را از مکانی به مکان دیگر و از ادراکی به ادراک دیگر منقل می‌کند. علاوه بر این، ایجاد فضای انتقالی از جنبه روانشناختی حائز اهمیت است. سلسله مراتب به دو امر مهم پاسخگوست: یکی کسب تدریجی شایستگی‌ها و بایستگی‌ها و دیگری اینکه شرایط باید به گونه‌ای باشد که انسان یکه نخورده و ضربه نامطلوب روانی و روحی بر او وارد نشود (نقی زاده، ۱۳۷۸).

۳-۴- تقارن در فضا

تقارن با ضربانگ و ریتم خود تعادل و تنوع نیز به ارمغان می‌آورد به گونه‌ای که قرارگیری فضاهای اصلی در امتداد تقارن محورهای اصلی بنا بوده است و محورهای فرعی تر بیشتر به فضاهای فرعی و خدماتی اختصاص می‌یافته است.

۳-۵- هندسه

هندسه، جانمایه هر نوع معماری است که با تعریف و تحدید آن، درک کالبدی‌های گونه‌گون آن نوع را آسانتر می‌کند (نقی زاده، ۱۳۷۸).

۴- عناصر در مسجد

۴-۱- سلسله مراتب حرکتی در مساجد

ورودی: در مساجد مسیر حرکتی شما ابتدا از ورودی شروع می‌شود که شامل:

- ۱_ جلوخان
  - ۲_ فضای پیش طاق
  - ۳_ درگاه
  - ۴_ دالان یا راهرو
- ۱_ جلوخان: جلوی مسجد را می‌گویند.
- ۲_ فضای پیش طاق: فضای ایوان مانند جلو آمده را در سردر مسجد می‌گویند.
- ۳_ درگاه یا هشتی: درکاملا باز را در در خود جای می‌دهد. هشتی به فضای تقسیم می‌گویند.
- ۴_ دالان یا راهرو: فضای پوشیده که ما را به فضای صحن یا میان‌سرا می‌رساند.

۴-۲- صحن یا میانسرا

صحن در واقع فضای باز و حیاط اصلی مسجد را می‌گویند که فضای بیرونی را از فضای داخل از مسجد جدا نموده و گرداگرد خود طاق‌هایی را به خود اختصاص داده که جای استراحت می‌باشد.

۴-۳- ایوان

فضایی طاق مانند که از سه طرف بسته می‌باشد.

۴-۴- شبستان

فضای باز داخل مسجد می‌باشد علت وجود چند تا شبستان در مساجد بدلیل آنکه در زمستان در داخل حیاط مسجد، عوامل جوی مانند برف و باران نمازگزاران بتوانند در داخل این شبستان‌ها نماز برپا کنند.

۴-۵- گنبد

مکان هندسی نقطای است که از دوران چفدی مشخص حول یک محور قائم به وجود می‌آید. از آنجایی که در معماری ایرانی به ندرت به ته رنگ بر می‌خوریم و معمولاً قسمت انتهایی بشن به شکل مربع و گاهی مستطیل است با چپیره کردن آن را تبدیل به دایره می‌کنند بعد گنبد روی آن سوار می‌شود و حتی در گنبد هم سلسله مراتب تبدیل مربع پلان به فرم دایره زیر گنبد به جنبه تدریجی در تبدیل فرم توجه شده است.

۴-۶- محراب یا نازگاه پیشوا

طاقنمایی است که جهت نمازگزاری را در مسجد نشان می‌دهد. در مساجدها محراب در وسط قبله مسجد قرار دارد. طرز قرار گرفتن محراب، جهت قبله را در داخل مسجد مشخص می‌کند (رضاییان، ۱۳۹۳).

۴-۷- مناره :

منار یا مناره که چراغ‌دان و چراغ پایه نیز گفته شده، در لغت به معنای کانون نور، محل نور و جای نار تعبیر شده است. وجه تسمیه مناره‌ها این است که مناره‌ها چه برای راهنمایی عابدان گم‌گشته در صحرا و چه برای بیداری ارواح خواب مانده در سحرگاه ساخته شده است. مناره معماری نور الهی، راهنمایی و هدایت است.

۴-۸- حوض:

در مرکز هندسی صحن یا محوطه، حوضی وجود دارد که آب آن جاری و همیشه تازه است. این حوض آینه آب است که در عین حال هم تصویر گنبد آسمان را که طاق واقعی پرستشگاه مثالی است و هم تصویر کاشی‌های هفت رنگ پوشانده نماها را در خود منعکس می‌کند (بورکهارت، ۱۹۶۷).

۵- زیرسامان‌های مؤثر در انتظام مساجد

به طور کلی در انتظام و پیکره‌بندی ساختمان‌ها عواملی دخالت دارند که آن‌ها را می‌توان به رده‌های زیر تقسیم بندی کرد:

۱- پدیده‌های تاریخی و تاریخی- اجتماعی

۲- پدیده‌های مذهبی و دستورات دینی

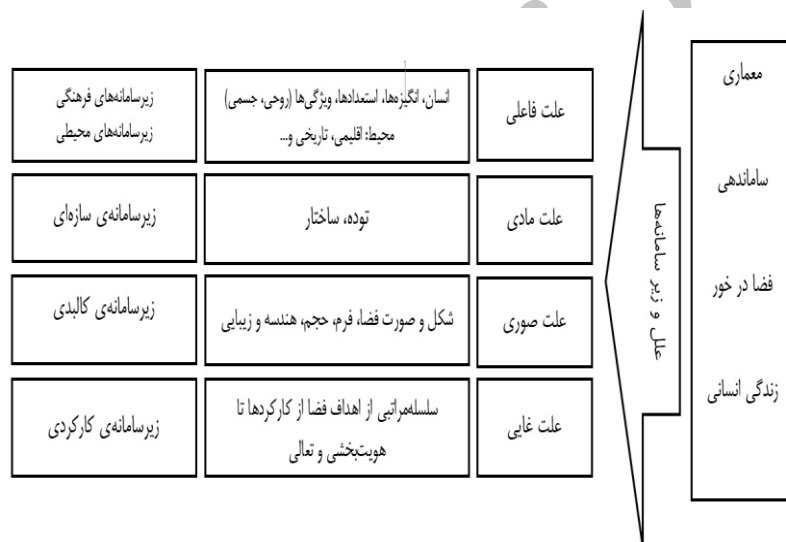
۳- سنت‌های محلی وابسته به محیط مصنوع و محیط طبیعت

۴- چگونگی‌های دسترسی به آب، نور، هوا و خاک

۵- حرمت‌گزاری‌های بر مکان، چه بر سبیل سنت و چه بر پایه‌ی بینش‌های اساطیری

چگونگی‌های همجواری و همسایگی، که هم تحدیدکننده و نیز حمایت‌کننده (فلامکی، ۱۳۸۳).

گروتز نیز در این باره می‌گوید هرگاه چند عنصر در کنار هم قرار گیرند؛ نظمی در روابط آن‌ها به وجود می‌آید؛ این تسلسل فضاییست و دارای دو جنبه است: بصری مانند اندازه، فرم، موقعیت و معنوی مانند ارزش‌های نمادین، معیارهای فرهنگی و اما در یک دسته بندی جامع‌تر دکتر نقره‌کار مجموعه عواملی را که در سامان‌دهی و انتظام معماری اثرگذارند؛ در مجموعه‌ای از زیرسامانه‌های زیر مطابق جدول زیر ارائه می‌دهند (گروتز، ۱۳۷۵).

شکل ۲- سامانه‌ها و زیرسامانه‌های فضایی (نقره کار، ۱۳۸۷)

۶- بررسی مسجد جامع ساوه

مسجد جامع ساوه از اولین مسجدهایی است که در ایران و در شهر ساوه ساخته شده و طی دوره‌های مختلف توسط هنرمندان ایرانی تزئین و مرمت شده است به طوری که نوسازی‌های انجام‌شده موجب شده است که اثری از بنای اولیه مسجد در روزگار کنونی باقی نماند. این مسجد تماماً از خشت و گل ساخته است که در نوع بی‌نظیر می‌باشد. این مسجد مشتمل بر یک صحن و گنبدی در جنوب، دو ایوان، یک مناره، چند شبستان، محراب‌هایی متعدد و قدیمی با خطوط کوفی و دو محراب از دوره صفویه با خط ثلث است.

خصوصیت این بنای تاریخی- مذهبی آن است که نموده‌هایی از سه مقطع تاریخی (قبل از اسلام، قرون اولیه اسلامی و دوران صفوی) در آن دیده می‌شود. آثار و بقایای موجود بیانگر این است که مکان مسجد فعلی در دوران ایران باستان، آتشکده بوده و در دوره اسلامی تبدیل به مسجد شده است.

در دو گوشه ضلع جنوبی مسجد، ساختمانی است خشتی و گلی به شکل علامت بعلاوه (مقاطع) که از وجود آتشکده در روزگار پیش از اسلام حکایت دارد. تا به حال به طور دقیق تاریخ بنای مسجد جامع ساوه تعیین نشده، اما قدیمی‌ترین شیء که در این مجموعه پیدا شده، کتیبه‌هایی است که در سده ۴ هجری قمری نوشته شده‌اند؛ بنابراین این مسجد حداقل ۱۰۰۰ سال قدمت دارد.

مسجد جامع ساوه در طول تاریخ تغییرات زیادی کرده؛ گنبدخانه مسجد که از قدیمی‌ترین بخش‌های آن است، سده‌های چهارم و پنجم در ضلع جنوبی بنا شده، مناره مسجد متعلق به سده ششم است و ایوان غربی در سده هشتم ساخته شده است.

کل ۴: نمای روبرو مسجد جامع ساوه (سایت معمار نیوز)

شکل ۳- نمایی از بالا مسجد جامع ساوه (سایت معمار نیوز)

۱-۶- معماری مسجد :

این بنا دارای شبستان‌ها و دهلیزهای زیبای آجری است که هر چشمه به عرض ۵٫۳ و طول ۲۰ متر می‌باشد و از آثار سده ششم و عصر سلجوقیان به شمار می‌رود. محراب آن دارای کتیبه‌های متعدد عمودی و افقی است که سه جانب آن را فرا گرفته و روی آن سوره‌هایی از قرآن (سوره قدر، اخلاص، جمعه) به خط ثلث و کوفی گچبری شده و در ضلع غربی میان شبستان‌های این بنا، ایوان باشکوه و رفیعی قرار دارد و در هر جانب این ایوان، حجره‌ای با درگاه تنگ و کوتاه نمودار است. گنبد مسجد به قطر ۱۴ و ارتفاع ۱۷ متر می‌باشد که ساق یا گردنه گنبد ۴ متر ارتفاع دارد و آراسته به کاشی‌های معقر می‌باشد.

عناصر معماری

صحن   شبستان   ایوان   موزه   محراب   گنبد

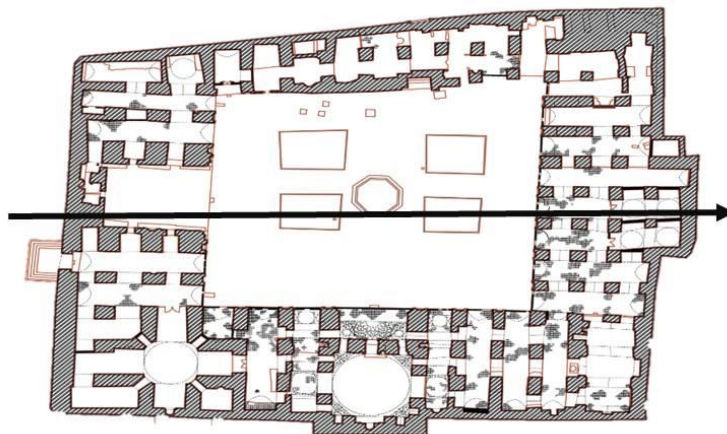

- ۱) صحن
- ۲) شبستان شرقی
- ۳) شبستان شمالی
- ۴) شبستان غربی
- ۵) ایوان
- ۶) موزه فعلی
- ۷) گنبد
- ۸) محراب‌ها

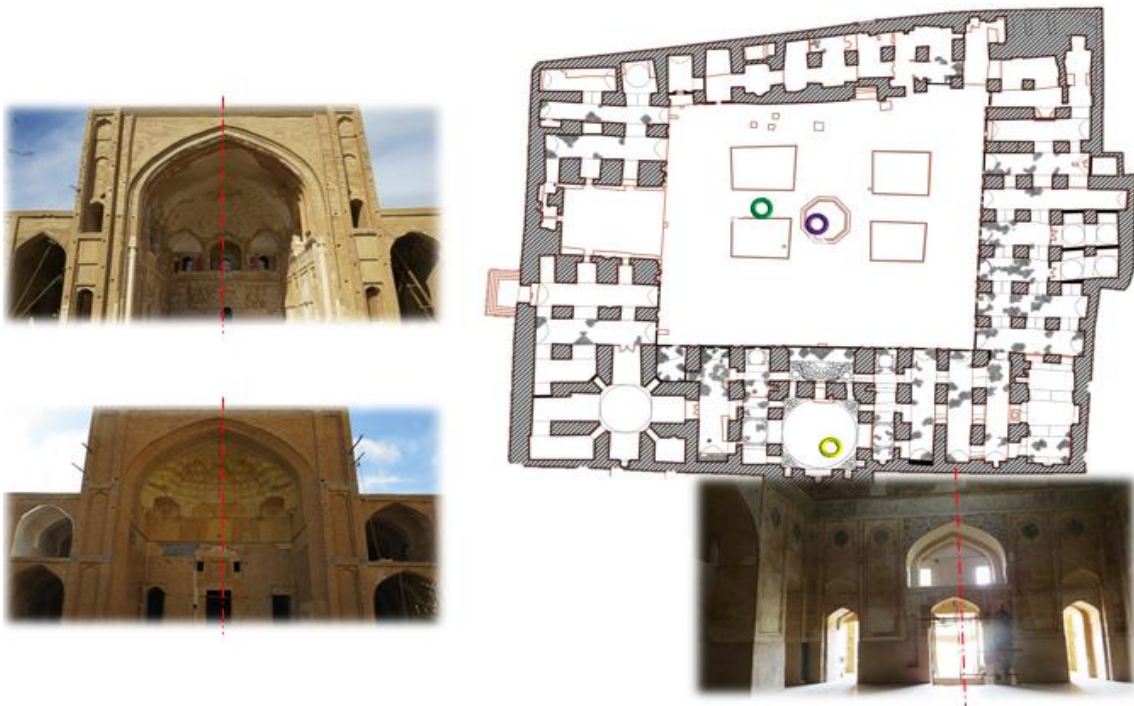
شکل ۵: پلان فضاهای مسجد جامع ساوه (نگارنده)

۲-۶- نقشه

مسجد جامع ساوه این بنا در دوره‌های مختلف توسط هنرمندان ایرانی تزئین و مرمت شده، اثری از بنای اولیه مسجد در روزگار کنونی باقی نمانده است. این مسجد که تماماً از خشت و گل ساخته شده از صحن و گنبدی در جنوب، دو ایوان، یک مناره، چند شبستان، محراب‌های متعدد و قدیمی با خطوط کوفی و دو محراب از دوره صفویه با خط ثلث در زمینی به وسعت ۴۲۰۰ متر مربع تشکیل شده است. شبستان‌ها و دهلیزهای زیبای آجری آن از آثار سده ششم و عصر سلجوقیان به شمار می‌رود. شکل پلان مسجد غیر متقارن می‌باشد.

شکل ۶- عدم تقارن در پلان (نگارنده)

شکل ۷- تقارن و تعادل در نما (نگارنده)

۳-۶- ایوان ورودی و سردر

ورودی مسجد در چوبی و شیشه‌های رنگی‌اش است که در قرن هفتم که این مسجد آن قدرها هم تاریخی نبود، در ورودی و مجموعه سردر، درست روبه‌روی گنبدخانه قرار داشته و برای پا گذاشتن به صحن مسجد باید از یک طاق رفیع و ۲ مناره در دو طرفش، می‌گذشتند. ۲ مناره مسجد جامع ساوه، قدیمی‌ترین جفت‌مناره در سردر مساجد خواهند بود.

شکل ۸- ایوان در ورودی مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۴-۶- ایوان

مسجد جامع ساوه دارای دو ایوان وسیع است که در ضلع جنوبی و غربی حیاط قرار دارد. سازندگان این بخش‌ها، نمای بیرونی آن‌ها را با آجر و کاملاً هنرمندانه تزئین کرده‌اند. پیرامون ایوان‌ها نیز شبستان‌ها و حجره‌هایی ساخته شده که از آن‌ها به عنوان محل عبادت و استراحت استفاده می‌شد. دهلیزها و راهروهای بزرگ، این شبستان‌ها را به یکدیگر متصل می‌کند که هر راهرو با عرضی برابر با ۳ متر و ۵۰۰ سانتی‌متر و طول تقریبی ۲۰ متر ساخته شده است. آجرهای چهارگوش نیز کف راهروها را فرش کرده و آن را زیبا و تماشایی ساخته است. در سمت راست ایوان واقع در ضلع غربی مسجد، راه‌پله‌آکوچک و باریک قرار دارد که در واقع راه ورودی به پشت بام مسجد است. شبستان و راهروها نیز پوشیده از سقفی از گنبدی شکل است که با استفاده از کاهگل، سطح بیرونی آن‌ها پوشیده شده است.

شکل ۹- ایوان اصلی مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۵-۶- محراب

این مسجد شامل ۶ محراب بوده است داخل محراب و ربرروی ردیف اول نوشته ها آیه ۲۵۴ سوره بقره (آیه الکرسی) به خط ثلث گچبری شده که قسمتی از آن از بین رفته است. در ردیف بعدی آیه ۲۳۸ سوره بقره به خط ثلث گچبری شده است. بالای کتیبه مذکور و در هشت لوزی شکل کلمه (علی) هشت بار به خط کوفی تکرار شده است اساسا گچ به عنوان عنصری شکل پذیر کاربرد وسیعی در بناهای تاریخی خصوصا تزئین مساجد داشته است به همین دلیل مسجد جامع ساوه نیز از این ماده در سطح گسترده‌ای در بخش‌های مختلف شامل گنبد خانه اصلی و شبستان‌های جنبه جنوبی و محراب استفاده گردیده و آثار دیدنی به وجود آمده است.

شکل ۱۱- گچ بری های محراب مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

شکل ۱۰- گچ بری های محراب مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۶-۶- مناره:

در گوشه شمال شرقی و بیرون از مسجد، مناره‌ای رفیع و آجری مربوط به دوره سلجوقی واقع شده است. قسمت پایین این مناره ساده و قسمت‌های بالایی آن با نقوش آجری مزین شده و بر اساس شواهد و مستندات، به مرور زمان قسمتی از آن تخریب یا ریزش کرده است و ارتفاع فعلی آن ۱۴ متر و با قطر ۳،۵ متر می‌باشد. راه پله‌ای مارپیچ که به نقوش متنوع و برجسته مزین شده، امکان دسترسی به نوک مناره را فراهم می‌آورد. در قسمت پایین منار جمله «لا نبی بعد محمد» سه بار به خط کوفی بنائی با آجر نوشته شده است. در زیر حاشیه دو کتیبه‌ای وجود داشته که به خط ثلث در تاریخ ۵۰۴ هجری بوده است.

شکل ۱۲- مناره مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۶-۷- صحن

حیاط مستطیل- مربع شکل و حوضی هشت ضلعی بزرگ نیز در وسط صحن مسجد قرار دارد که دلنشین و دوست‌داشتنی جلوه می‌کند. و چهار باغچه با درختانی بلند در آن خودنمایی می‌کنند.

شکل ۱۳- صحن مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۶-۸- شبستان

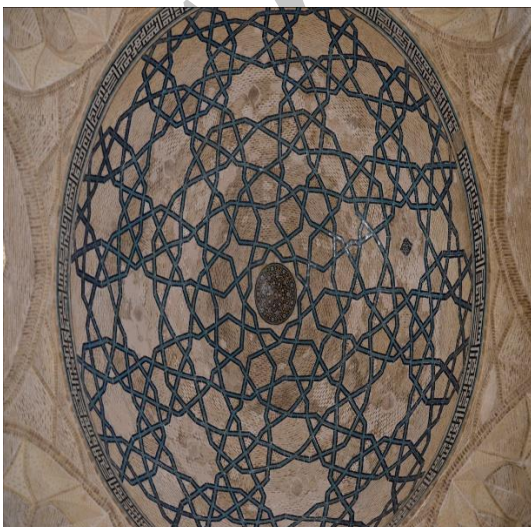
این مسجد دارای سه شبستان می‌باشد در جبهه شرقی مسجد نیز تعدادی شبستان با طاق‌های بلند وجود دارد و دارای طاق نمای محرابی شکل می‌باشد در این جبهه نیز تغییر و تحولاتی بسیار صورت گرفته است.

شکل ۱۴- شبستان مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۶-۹- گنبد خانه

گنبد خانه با تناسب معماری قرینه‌سازی و گوشه‌سازی زیبا به ارتفاع حدود ۱۷ متر بنا گردیده است. تزیینات کاشی کاری زیر گنبد و برگرداندن آن در پوشش خارجی زیبایی جلوه خاصی به این بنا بخشیده است.

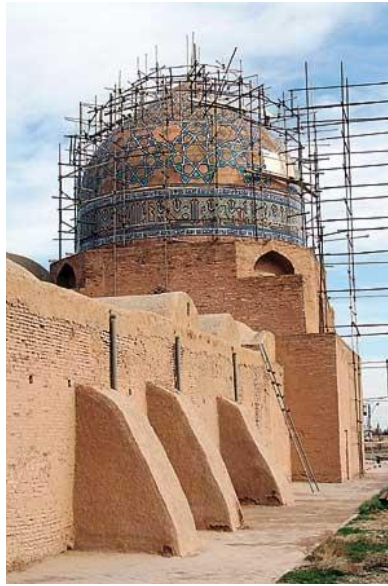

تصویر ۱۶- گنبد مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

تصویر ۱۵- گنبد مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

شکل ۱۷- گنبد مسجد جامع ساوه (سایت معمارنیوز)

۷- نتیجه :

معماری سلجوقی که با وقار و نیرومند و از نظر ساخت پر تصنع است، پیدایش آن نه ناگهانی و نه تصادفی بوده است. بلکه باید آن را اوج تجلی رنسانس ایرانی دانست که در اوایل سده دهم در روزگار سامانیان آغاز شده بود. سلجوقیان می‌بایستی زیر تاثیر شکوه غزنویان قرار گرفته باشند، لیکن طریق ساده و سخت زندگی و اثراتی که سرزمین بومی آن‌ها یعنی دشت‌های مرکزی آسیا بر روی آن‌ها گذاشته و ایشان را به سختی خو داده بود آنان را بیشتر به شیوه‌ای قوی تر و کم خرج‌تر متمایل ساخت. در نیمه دوم قرن پنجم هجری، هنر معماری ایران به درجه کمال و شکوفایی خود رسید و صفات خاص این دوره با قدرت سیاسی و شور مذهبی آن در معماری و بنای مسجد که دل انگیزترین آثار معماری اسلامی است، تجلی یافت.

در شهرهای اسلامی لازم است برجسته‌ترین نماد معنوی شهر (مساجد) باشند لذا می‌بایست این بناها آینه‌ی تمام نمای دین و فرهنگ اسلامی را در قالب بروز جلوه‌های بصری از قبیل استفاده بیشتر از فرم‌ها و هندسه‌های منظم و توجه به مرکزیت و رعایت اصل سلسله مراتب و ... باشد. در مساجد امروزی اصل سلسله مراتب و استفاده از هندسه کمتر مورد توجه قرار گرفته و توجه به مساجد قدیمی از بین رفته است. ما می‌توانیم ویژگی‌های لازم برای یک فضای روحانی که عبارتند از درون گرایی، آرام بخش بودن، فضای خلوت و انس با معبود و هندسه خاص و فرم و انتظام در فضاهای مسجد را بیشتر جلوه داده و از آن بهره ببریم.

با بررسی نمونه‌های موفق از مساجد سنتی می‌توان از آن الهام گرفت که شرح آن عبارت زیر است:
توجه به محور قبله، مرکزیت، رعایت اصل سلسله مراتب حرکتی، هدایت انسان از طریق محورهای فضایی، قرارگیری هندسه در خدمت جهت، آرایش هندسه فضاها، دارا بودن کالبدی ساده، وحدت بخش بودن، رعایت اصل سادگی و هماهنگی مواد و مصالح و ترکیب رنگ و هندسه است.

منابع

- ۱- اتینگهاوزن، ریچاردز، و ال گنرابر. (۱۳۸۳). هنر و معماری اسلامی
- ۲- احمدی، فرهاد. (۱۳۸۴) شهر- خانه حیاط مرکزی. صفحه ۹۰-۱۱۳.
- ۳- پارسایی، مهدی و همکاران. (۱۳۸۵) بازشناسی مساجد تاریخی شیراز. شیراز: حوزه هنری فارس، نسخه الکترون کیبی.
- ۴- پارسایی، مهدی؛ عشرتی، پرستو و حجت، عیسی. (۱۳۸۸). واکاوی گنبد در مساجد تاریخی شیراز.
- ۵- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۰). سب کشناسی معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معماریان: تهران: نشر پژوهنده -نشر معمار.
- ۶- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون شهری. تدوین: غلامحسین معماریان. تهران: مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- ۷- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲). لغتنامه دهخدا، ج ۵. تهران: دانشگاه تهران.
- ۸- زرگر، علی اکبر. (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد. تهران: نشر فروزش.
- ۹- سامی، علی. (۱۳۴۷). شیراز: چاپخانه موسوی.
- ۱۰- سرداری، مازیار؛ بابایی، الهه. (۱۳۹۵). معرفی و بررسی معماری مسجد جامع ساوه، چهارمین کنگره بین المللی عمران، معماری و توسعه شهری
- ۱۱- فلامکی، محمدمنصور. (۱۳۹۱). اصل‌ها و خوانش معماری ایرانی. تهران: نشر فضا.
- ۱۲- گروتز، یورگ. (۱۳۷۵). زیبا شناختی در معماری: ترجمه‌ی جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- ۱۳- نقره کار، عبدالمجید. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۴- نوایی، کامبیز، و همکاران. (۱۳۷۷). مسجد، تمثال انسان کامل. صفحه ۵۴-۶۷
- ۱۵- هلین براند، روبرت. (۱۳۹۱). معماری اسلامی. ترجمه‌ی دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: انتشارات روزنه.

- 16- www.memarnews.com
- 17- www.civilica.com
- 18- www.memarbartar.com
- 19- www.masjed.ir